

Ж.Ж. Жарылғапов, Д.Ш. Омирбекова

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru)*

Қазақ әдебиетіндегі лирикалық проза

Мақалада лирикалық прозаның теориялық тұрғыдан зерттелуіндегі тәжірибелер сараланған. Әлемдік және ұлттық әдебиет теориясындағы лирикалық проза жайындағы ғылыми көзқарастар жүйеленген. Қазақ әдебиетіндегі лирикалық проза ізденістері жан-жақты сараланған. Прозадағы эпос пен лирика тектерінің арақатынасы, лиризм мен психологизмнің байланысы, автор мен кейіпкер дүниетанымының байланысы туралы талдаулар жүргізілген. Қазіргі қазақ қаламгерлерінің дүниетанымының негіздері мен көркем ойлау жүйесіндегі лирикалық тенденциялардың алатын орны айқындалған. Лирикалық прозаның поэтикалық жүйедегі қолданыстарының әдіс-тәсілдері нақтыланған. Лиризмнің реализммен, романтизммен байланыстары жөнінде ғылыми тұжырымдар жасалған. Лирикалық проза үлгісінде жазылған шығармалардағы ішкі монологтың, пейзаждың рөлі көрсетілген. Олардың идеялық-эстетикалық сипаттары, типологиялық қырлары ашылған.

Кілт сөздер: лирика, лиризм, лирикалық проза, лирикалық кейіпкер, лирикалық баяндау, ішкі монолог, пейзаж, автобиографизм, романтизм, сюжет, образ.

XX ғасырдың соңғы ширегіне қарайғы прозада оң өзгеріс, оқшаулап айтуға болатындай табыстардың ішінде жазушылардың лирикалық проза тәсілдерін жете зерттегені болып отыр. Характер айшықтаудың, шығармадағы эстетикалық қуатты арттыру жолында Б. Майлиннің дәстүрін жетілдіре түсті. Кейіпкер сезімі мен суреткер сезімі астасып келіп отыратын, өмірлік оқиғаларға, тартысқа қаламгердің қатысы шебер үйлесіп, табиғи арна тауып жататын терең лирикалық стиль О. Бөкей, Ә. Кекілбаев, Д. Исабеков сынды жазушылар талантының бір қыры болып табылады.

Біз де алдыңғы зерттеулерімізде «Лирикалық әуен, әсіресе, ауыл өмірін тақырып еткен шығармаларда, соның ішінде Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі тыл өмірін, қазақ даласының тынысын танытқан туындыларда сәтті қолданылды. Бұл орайда жазылған бірнеше әңгімелермен қоса С.Мұратбековтың «Жусан иісі», «Жабайы алма», Д. Исабековтың «Біз соғысты көрген жоқпыз», О. Бөкейдің «Бәрі де майдан» повестерін ерекшелік көрсетуімізге болады. Жалпы творчестволық психологияда нақты бір тақырып ашуға орайлы келетін әдеби әдістер мен көркемдік тәсілдер болатынын байқап жүрміз. Жаңағы аталған шығармалар — соның мысалы. Прозадағы мұндай құбылыстар — ғылыми түсінік берілуін күтіп тұрған мәселелердің бірі», екенін атап өткенбіз [1;17].

Сонымен қатар, О. Бөкейдің бірқатар повестері — «Өліара», «Елең-алаң», «Мынау аппақ дүние», «Қар қызы», «Мұзтау», «Қайдасың, қасқа құлыным», Д. Исабековтің «Бекет», «Гаухар тас», Ә. Таразидің «Аяз бен Бибі», Ә. Кекілбаевтің «Бір шоқ жиде», «Құс қанаты» сияқты повестері — лирикалық прозаның үлгілері.

XX ғасырдың 70–80-ші жылдарындағы әдеби үрдісті таразылай келіп, осы аталған повестерді талдағанда қазақ сыншылары «сыршыл психологизм» деген терминді жиі қолданады. Әрине, лирикалық прозада психологизм сияқты бейнелеу тәсілінің айрықша орын алатыны рас. Бірақ біз жазушылардың лирикалық стилін сөз еткенде автор мен образдың, шындықтың сезімдік ара қатынасын ескеруіміз керек. Ал, психологиялық талдауда образ эволюциясының жекелік принципі алдыңғы қатарға шығады. Сондықтан да әдеби туындыларды салмақтай-саралай келгенде, шығарманың жанрлық түр-белгілерін ажырата отырып үңілсек, тұтас көркемдік дамудағы нақты бір шығарманың немесе жазушының өзіне тән суреткерлік бейнесін неғұрлым тереңірек ашуға көмегін тигізері даусыз.

Жалпы лирикалық проза — кейіпкердің жан дүниесіндегі халі мен ой өзгерістерінің санада таңбалануына негізделетін прозаның стильдік бір түрі. Лирикалық прозаның стильдік белгілері, шығарма поэтикасындағы лирика мен эпос тектеріне тән ерекшеліктердің өзара жымдасуынан келіп шығады. Яғни лирикаға тән субъективті баяндау, айнала дүниені жеке сана арқылы таңбалау проза құрылымында батыл қолданылады. Баяндау үдерісінде автор танымы мен кейіпкер танымы астасып, кейіпкер көзқарасы автор көзқарасымен тұтастанып кетеді. Өмір фактілері шынайы, дәл қалпынан

гөрі автордың ішкі жан қозғалыстарына бағындырыла, жеке санасының ерекшеліктеріне сәйкес бейнеленеді. Ал лирикалық прозаның эпос тегіне қатыстылығы шығармада оқиғаның болуынан, бейнелеу құралдарының бас кейіпкердің болмысын ашуға бағытталатынынан, әлеуметтік байланыстар сырына дендеуден айқаталып отырады. Лирикалық прозада стильдік-композициялық тәсілдердің негізгісі — сана ағымы түрінде келетін ішкі монологтар. Бұл монологтар жеке сезімнің туу, даму жолын, ол сезімдердің өмірдегі көріністерін суреттеуде пайдаланылады. Ретроспекциялық суреттер, күнделіктер, автобиографизм де лирикалық прозаның хас белгілері.

Еуропада лирикалық прозаның шебері деп М.Пруст аталады. Оның «Жоғалған уақытты іздеу» (1913–27) романдар циклы лирикалық прозаның классикалық үлгісі боп есептеледі. XIX және XX ғасырлар тоғысындағы орыс символическі де лирикалық прозаны өркендетуге ат салысты. А.Белыйдың, Ф.Сологубтың, В.Брюсовтың ой мен жанды зерттеу барысында әлемді кейіпкерлері арқылы автордың жеке санасына бағындыруға арналған тәжірибелерін білеміз.

«Лирикалық кейіпкер» деген термин қазіргі кезде прозалық шығармаларда да қолданылып жүргенімен, ол ең алғашында лирика саласында тұрақтанған болатын. Бұл жекелеген өлеңдерде ғана емес, ақынның бүкіл шығармашылық контекстінде, тіпті болмағанда белгілі бір кезеңдегі өлеңдерінде, өлең немесе циклдар кітаптарында берілетін ақынның образы. Л.Гинзбургтің пікірінше, лирикалық кейіпкердің болуына қажетті шарт «белгілі бір мәселелерге, көңіл-күйге негізделген автор санасымен бірлік» болып табылады [2; 155].

Лирикалық прозада бұл образ мүлде басқа мәнге ие. Лирикамен салыстырғанда мұнда лирикалық кейіпкердің нақты өмірбаяны беріледі, ол өзін іс-әрекеттері, оқиғаға қатысуы, өзге кейіпкерлермен қарым-қатынасы арқылы көрсете алады. Ол авторға жақын ғана болып қоймайды, белгілі бір дәрежеде автор көңіл-күйін әр қырынан анық жеткізеді. Лирикалық кейіпкердің қатысуы жазушының шығармасында оқиғалар мен образдарға шектеу қоюы мүмкін, бірақ сонымен қатар ол болып жатқан оқиғаның негізіне терең үңілуге мүмкіндік береді.

Лирикалық прозада автор өзінің ең құнды ойлары мен сезімін кейіпкеріне сеніп тапсырады. Жеке өмірі туралы айта отырып, жалпы өмір туралы, адамның өмір сүруінің мәні туралы баяндайды. Шындықтан ауытқымай, нақты оқиғалардың ортасында болуы кейіпкердің рухани өмірін байыта түседі. Болып жатқан оқиғаларға қатысу сол уақытқа және адамдарға өзінің көзқарасын білдіруге деген қызығушылығын тудырады. Лирикалық кейіпкерді автордан бөлек қарастыру мүмкін емес. Оның көбіне өзінің жеке көзқарасы мен түсінігі, осыған орай өзіндік айтар сөзі де жоқ. Ол тек жазушының ойын, сезімін, көзқарасын, ұстанымын ашып көрсетеді. Автор — лирикалық шығармалардағы жалғыз субъект. Лирикалық прозаның сыршылдығының мәні де осында жатыр.

Ғалым Б.Майтановтың: «Шығармаға автор тікелей қатысса, не лирикалық кейіпкердің рөлін атқарса міндетті түрде жазушының бейнелеу объектісіне көзқарасы, қаһарман характеріндегі қалтарыстарды ашу ниеті, психологиялық жүрістері өз жүрегіндегі қылдарды қозғап, азаматтық тебіреністер туады» [3; 97] деген пікірі біздің айтпақ ойымызды дәлелдей түседі.

Лирикалық шығармаларда адамзатқа тән адам жанының тылсымына ден қою, оның ой-аңсар, сезім сырларын зерделеу, жеке бастың көңіл күй сарындарын қоғамдық болмыспен тығыз байланыста, әлеуметтік өзгерістермен, уақыт тынысымен астаса көрініс береді. Автор сезімі лирикалық шығармада белгілі бір құбылысқа қатысы тұрғысынан көрінеді. Мұндай шығармаларда автор позициясы сақталып, тек көріну ерекшелігі әртүрлі болады. Шығармада автордың мінезі де көрініп отырады. Сол секілді жазушының шығармаларында бір-біріне мүлде ұқсамайтын бейнелер көрініп, бірінде мұңаяды, қуанады, не болмаса сүйсінеді, не жек көреді. Бірақ осының барлығына да бір көзқараспен қарайтын лирикалық кейіпкер бар. Жазушының жеке көзқарасы мен сезімінің нәтижесінде лирикалық кейіпкер туады.

Шығармадағы «автор бейнесінің» көріну дәрежесі әртүрлі болады. Кейде ол шығармада барынша «анық көрінеді», яғни шығармадағы болып жатқан оқиға, құбылыстарға автордың көзқарасы, қатынасы анық бейнеленеді. Мысалы, «Жусан иісінде» автор мен лирикалық кейіпкер тұтасып кеткен. Бірінші жақтан, «мен» түрінде баяндап отырған лирикалық кейіпкерді автордан бөліп қарау мүмкін емес. Ал енді ол бірде «жасырынып», кейіпкер бейнесінің «тасасында қалады». Мұндай ерекшелікті көбіне үшінші жақтан, яғни автор бейтарап тұрып, әңгімелеушінің атынан баяндалатын шығармалардан кездестіруге болады. Бірақ олардың қай-қайсысы да «автор бейнесін» сипаттайды.

Мысалы, О.Бөкейдің «Атау-кере» шығармасында «Неге біз осы?» деген сұраққа кейіпкерлерімен бірге автордың өзі де жауап іздейді. Тағанның «негесі» қоғамдық әлеуметтік құбылыстар мен

мәселелер төңірегінде болса, Айнаның «негесі» өз отбасының, жұбайымен арасындағы қарым-қатынас төңірегінде. Кейіпкерлерінің өз сұрақтарына жауап іздеп, толғануын бере отырып, автор оларға өзінің де қалай қосылып кеткенін аңғармай қалатындай.

Лирикалық прозадағы баяндау үлгісінің тағы бір ерекшелігі — фольклорлық желілер мен сюжеттерді пайдаланып қана қоймай, қазақ прозасындағы басты көркемдік әдістердің бірі — фольклорлық образдылық пен фольклорлық жанрларды психологиялық тұрғыдан интерпретациялау. Бұл да лирикалық прозаға тән сипаттардың бірі болып табылады. Себебі, автор тілсіз жануарлардың атынан баяндағанмен, мұнда толығымен өзінің ұстанымы көрініс табады. Кейіпкерінің бар көңіл-күйін, сезімін өз басынан өткізіп, өзін соның орнына қойып отырып, алған әсерін, жан дүниесін суреттейді. Бұл өз кезегінде жазушының баяндау стилін айқындайды. Әрбір қаламгердің өзіндік жазу мәнері мен машығы, кейіпкер сомдау шеберлігі, өмір шындығын көрсету ерекшеліктері болады. Көркем дүниеден жазушының ой-өрісі, тіл шеберлігі, өзіндік стиль ерекшелігі көрініп тұрады. Бұл тұста орыс зерттеушісі Г.А. Абрамовичтің: «Стильге енбейтін ешнәрсе жоқ. Шығарманың тақырыбы да, идеясы да, тілі де, композициясы да стильдік элементтер» [4; 352], — деген пікіріне сүйенсек, жазушының өз кейіпкерінің ішкі әлемін баяндау тәсілі арқылы жеткізуі де шеберліктің бір түрі екені сөзсіз.

Осы тұрғыдан алсақ, Ә.Кекілбаевтің «Бәйгеторысы», М.Мағауиннің «Тазының өлімі», О.Бөкейдің «Бурасы» мен «Кербұғысы» қазақ прозасының баяндау стиліне жаңалық әкелген дүниелер болып табылады. Бұл шығармаларда лирикалық сипат басым. Себебі жазушы өз кейіпкерінің мінез-құлқын, іс-әрекетін, көзқарасын, пайым-түсінігін өзінің ой елегінен өткізе отырып, оқырманға жеткізген.

Автор образының, әсіресе, прозалық шығармалардағы мәні ерекше. Кейіпкерлерді сөйлетіп, оларды әртүрлі оқиғаларға қатыстырып отыратын автор сөзіне автордың өз бейнесі туралы түсінік қалыптасады. Шығармаларда жануардың ішкі жан-дүниесі, күйзелісі, психологиясы, өмірге, айналасында болып жатырған құбылыстарға, адамға, олардың іс-әрекеттеріне деген ойы, түсінігі жан-жақты шебер де нанымды көрінеді.

«Бәйгеторыны» алсақ, негізгі ерекшелік — өмір шындығын лирикалық тұрғыдан интерпретациялау. Бұл тәсіл — баяндаушы бейнесінің эмоциялық-сезімдік әсерлілігін күшейтіп, қаһарманның жан дүниесін мейілінше терең түсінуге мүмкіндік берген. Бұл көркемдік табысқа жазушылар қазақ фольклорындағы дүниені лиро-эпикалық тұрғыдан игеру дәстүрін меңгеру нәтижесінде қол жеткізген. Жазушыларды қаһарманның іс-әрекеті ғана емес, ішкі әлемі қызықтырады, суреттеліп отырған оқиғадан гөрі кейіпкердің сол оқиғаға қарым-қатынасы, көзқарасы қызықтырады. Баяндаушы өз қаһарманына іш тартып, баяндаудың басым бөлігін кейіпкерін сөйлетуге арнайды.

Лирикалық прозаны зерттеуші-ғалым Я.Эльсберг лирикалық проза мен психологизмнің тұтастығын айта келіп: «Шын мәніндегі лирикалық стильдің тазасында өз ойлары, сезімдері мен тебіреністері немесе солардың кейбір қырлары мен қасиеттері туралы айтуына хақы бар адам тұруы шарт», — деген болатын [5; 167].

Жазушы шығармасындағы лиризм адамды және әлемді танытудың тәсілі. Ол адамның ішкі әлеміне терең үңілуден, кейіпкер монологының жетекші рөлінен, психологиялық характерді тереңдететін поэтикалық түрдегі пейзаждан көрінеді. Лирикалық проза эпос пен лириканың белгілерін автордың жетекшілік рөлімен тұтастыра отырып, өзінің түрлік және құрылымдық ерекшеліктерін көрсетеді. Қаламгердің ішкі жан дүниесін суреттеудің негізі болып табылады; басты назар әңгімелеушінің өмірге қатынасына, оның ойларына, сезімі мен толғанысына аударылады. Мұнда қосымша, маңызы жоқ мәселелердің бәрі назардан тыс қалады, негізінен кейіпкерлерді сұхбатқа әкелетін құбылыс, сезім ғана қалады. Жазушы үшін бастысы — ойдың дамуы болып табылады.

Жазушының образдары ең алдымен лирикалық кейіпкердің сезімі мен көңіл-күйін анықтап береді. Лирикалық кейіпкер шындықты сезімдік қабылдау арқылы ашады. Оның барлық көргені, естігені, түсінгені мен сезгені оның адамдық негізін көрсетеді.

Ішкі монолог лирикалық прозада негізгі және тиімді тәсілдердің бірі екенін жоғарыда атап өткен болатынбыз. Ол автор ойының жеткізілуіне ықпал етеді. Жазушының, лирикалық кейіпкердің сезімі, толғанысы түрлі әдіс-тәсілдер арқылы берілгенімен, лирикалық монолог үлкен қызмет атқарады.

Лиризм табиғаты жазушының мол ізденісін, суреткерлік парызын байқататын құбылыс. Себебі жазушы өз кейіпкерінің бойындағы нәзік сыршыл сезімін оқырманға жеткізу үшін әртүрлі көркемдік

әдіс тәсілдерді пайдаланады. Олардың қатарына үнсіздік, ішкі толғаныс, лирикалық шегіністер, кейіпкер көңіл күйін табиғат көріністерімен астастыра беру т.б. жатқызуға болады. Бұл тұрғыдан алып қарасақ, мұндай шығармаларда лиризм психологизмнің, психологизм лиризмнің ажырамас өрімі ретінде стиль түзушілік қызмет атқарысатынын байқаймыз.

«Лирикалық өнер әрі романтикалық, әрі реалистік негіздерде өмір сүреді», — деген С.А. Липин лиризмнің белгілі бір көркемдік әдістер мен бағыттарға тәуелсіздігін, психологизм сияқты әдебиеттің «тектік» қасиетіне бейім екенін аңғартады [6; 132].

«Лиризм» ұғымы жайлы алғаш пікір білдірген Гегельдің ойынша, романтикалық шығармалардың мазмұнының артықшылығы — жеке адамның ішкі рухани өмірін, сезімдердің әр алуандылығын бере алуы. Бұл тұрғыдан алғанда, ішкі толғаныстар сырттай беріле алмағандықтан, күрделенеді. Осыдан келе, жазушы кейіпкердің ішкі әлемін беру үшін лирикаға жүгінеді. Оның айтуынша, «лиризм — романтикалық өнердің негізгі стихиялы ерекшелігі болып табылады» [7, 506]. Бұдан кейіпкердің сезімін оның ішкі ой толғанысы, яғни монолог арқылы беру лирикалық прозаға тән басты ерекшеліктердің бірі екенін көре аламыз.

Ішкі монолог тәсілінің қазақ қаламгерлері шығармаларындағы қолданысы туралы ғалым Г. Пірәлиеваның еңбегінде жан-жақты қарастырылған. Ғалым ішкі монологтың кейіпкер психологиясын ашудағы қызметін талдай келіп, бұл тәсілдің әр жазушыда өзінің қаламгерлік шеберлігіне байланысты әртүрлі көрініс беретінін айтады. Лиризм мен психологизмнің өзара ұқсас құбылыстар екені белгілі.

Ішкі монологтың табиғаты туралы профессор Б.Майтанов: «Мұнда шындыққа объективті баға беру жоқ та, кейіпкерлер қабылдауларының субъективті әлемі өмір танудағы биік қасиет деңгейіне көтеріледі. Бұлдыр тұстары, қарама-қайшылықтары мол ол әлем әлеуметтік-интимдік құбылыстардың шынайы мәнімен желілес шыға бермейді» [8; 293], — дейді.

Мұндай шығармаларда айтушы композицияның негізі болып табылады. Ол тек қана оқиғаны айтып қоймайды, сонымен қатар шындықты өзінің қабылдауы арқылы өткізіп, оған поэтикалық өзгеріс енгізе отырып береді. Мұнда бәрі кейіпкер сезімі арқылы өтіп, оның көңіл күйіне сәйкес беріледі. Жазушы тудырған образдарда персонаждар мінезінен тыс нәрселер де жасырынып жатады. Олар негізгі оймен бірге автордың көңіл күйін де білдіруге мүмкіндік береді.

Лирикалық прозада пейзаж айрықша мәнге ие. Мұндағы пейзаж ландшафты танытудан гөрі кейіпкер мен автор сезімдерінің тоғысуын тудыратын, лирикалық кейіпкердің көңіл-күйін таныту үшін қажет.

Ә.Кекілбаев, Ә. Тарази, Д. Исабековтер табиғат мәселесін арнайы тақырып етіп алмаса да, өз кейіпкерлерінің тағдырын жаратылыс тұтастығынан туындату бар. Бұл мәселеге келгенде О. Бөкейдің орны бөлек. Ол өзінің бүкіл шығармашылығында өр Алтайды жырлап кетті. Яғни, оның шығармаларындағы көрікті де қатал, сұлу да сырбаз Алтай образдық дәрежеге көтерілді. Жазушының көркем туындыларындағы адам Алтаймен қарым-қатынасқа түспей ашылуы қиын. «Қамшыгер», «Мезгіл әуендері», «Табиғат — Өмір — Адам» әңгіме-новеллаларында, «Мұзтау», «Елең-алаң», «Сайтан көпір», «Жетім бота», «Қар қызы», «Өліара», «Құм мінезі», «Атау кере» повестерінің қайсысын алмайық, қаһармандар мен табиғат арасындағы жанды байланысқа көзіміз жетіп отырады. Мынау өмірдегі Жақсылық пен Жамандықтың төрешісі, қатал сыншысы да Оралханда — Алтай. Аспан шал мен оның баласы Аманға да («Сайтан көпір»), үш тағдырдың, үш мінездің иесі — Нұржан, Аманжан, Бақытжан да («Қар қызы»), адал, арлы азамат Барханның да («Құм мінезі») рухы сыналатын кеңістік — табиғат. Олардың өміріндегі шешуші қадам осы табиғатпен жеке-дара бетпе-бет келген тұста жасалады.

Табиғат бейнесі, ондағы тіршілік маңызы туралы О. Бөкейдің сәтті ізденісі оның алғаш әңгімелерінен байқалған болатын. Соның бір мысалы — «Кербұғы» әңгімесі. Мұнда табиғат Кербұғының тілімен сөйлейді. Әбден сілікпесі шығып қартайған, сіңірлі тірсектен күш қайта бастаған, бүгінде құбақан күй кешкен кәрі бұғы, кешегі дәуренін, шалқыған жастығын аңсайды. «Көзден де, көңілден де бұлбұлдай ұша берген қапысыз қайран жастығы тек ендігі сағыныштың сыңсып айтар жырына айналып, қос жанардан жас болып сорғалайтын» [9; 343].

Қарап отырсақ, Кербұғы адамға тән сезімге беріледі, ойлайды, өзінің риясыз жастық шағын сағынып жүрегі шымырлайды. Бұл Оралханның өзіндік жаңалығы болатын. Қазақ прозасында табиғат құбылыстарын адам кейпінде беру болса да, оған сезімдік-психологиялық қасиетті дарыту дәл жазушы суреттегендей бола қойған жоқ еді. Мұндай құбылысқа зерттеуші А.Ф. Лапченконың мына бір ойы дәл келетін сияқты. Ол: «В сущности, очеловечивание природы как условный прием

служит той же цели — утверждению органического единства живущих по одним и тем же законам природы и человека» [10; 48] — дейді. Біз де осы пікірді қуаттаймыз.

Әңгімедегі Кербұғының үлкен бір трагедиясы — оның еркіндігінен айырылуы. «Кейін бұғылар атамекенін ауыстырды. Сонда ғана ол атамекендерімен қоса туасы еркіндіктерінен де айрылғанын білген. Түкті мүйіздің түбіне сусылдап қол ара тигенде — сол ең асылы, ең қимасы — шын еркіндіктерін де әлдекімдер кесіп алғанын — бақилыққа кесіп алғанын, енді қайтып бермейтінін сезіскен» [9; 352]. Ал Кербұғының еркіндігіне қол сұғушы — Адам. Ендігі Кербұғының арманы Ақшоқыға жету. Екі аяқтылардың мына темірторлы құрсауының ар жағында, сол Ақшоқының бауырында нағыз бостандық өмір бар секілді Кербұғыға. Ақырғы күш-қуатын шақырып темір қоршаудан қарғи, жастайынан аңсаған Ақшоқысына жетіп, бостандықтың алғашқы дәмін сезінбей жатып Кербұғы Адам атты қаноктың құрбандығына айналады. Сөйтсе, Адам аяғы мәңгілік еркіндіктің, масайраған тіршіліктің мекені — Ақшоқыға да жеткен.

Әңгіменің негізгі көтерген идеясы — адам мен табиғат арасындағы теңдіктің бұзыла бастауы. Жазушы адамның тұтынушылық мақсатын көрсете отырып, бұл мәселені әлеуметтік-адамгершілік қырынан алға тартады.

О.Бөкейдің «Табиғат — Өмір — Адам» деп аталатын шығармасы лирикалық толғау түрінде жазылған шығармада жазушының туған жерге деген асқақ махаббаты көтеріңкі леппен, үлкен әсермен жырланған. «Май айының аяқ шенінде Бүкіл Алтай қып-қызыл гүлге көмкеріліп, жасыл жаулығын қайта жамылады. Көкпенбек аспанға мамықтай бұлт маңып, тау өзендері көркіне қайта мінбек. Сіз табиғаттың осыншалықты сый-сияпатын төге салған мәрттігіне қайран қалып, тау асып, байып жатқан Күннің алқызыл нұрына табынасыз да, кілемдей түрілген көк майсаға аунай кетесіз. Күлесіз, бақыттан, шаттықтан күлесіз. Күліп жүріп гүл тересіз, теріп жүріп «Айналайын Алтайым, осы құдіретіңнен, осы келбетіңнен, осы гүліңнен осы жұпарыңнан айырылып қала көрме, өйткені мен сенің перзентіңмін, өйткені жаһанда саған жетер салтанатты жер жоқ!» деп, жар салғыңыз келеді» [9; 543]. Жазушы көбінесе лирикалық жанрларға тән шетін сезім күйлерін, таза субъективті-эмоционалдық халін проза жанрының құрылымына шеберлікпен енгізе алған.

Жалпы Алтай табиғаты сол өңірде туып-өскен жазушылар Қ.Ысқақ, О.Бөкей, Д.Әшімхан, А.Алтай, Д.Әшімханұлы прозасында лирикалық-символдық бейнеге айналған.

Қазақ прозасында лирикалық прозаның хас шеберіне айналған жазушылар С.Мұратбеков, Т.Нұрмағанбетовтер де туған жер тақырыбын ашуда, табиғат көрінісін беруде лирикалық бейнелеу тәсілдеріне иек артты.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жарылғапов Ж. XX ғасыр соңындағы қазақ прозасындағы идеялық-эстетикалық мәселелері / Ж. Жарылғапов. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2003. — 176 б.
- 2 Гинзбург Л. О лирике / Л. Гинзбург. — Л.: Сов. писатель, 1974. — 409 с.
- 3 Майтанов Б. Қазақ прозасындағы замандас бейнесі / Б. Майтанов. — Алматы: Ғылым, 1982. — 148 б.
- 4 Абрамович Г.А. Введение в литературоведение / Г.А. Абрамович. — М.: Просвещение, 1979. — 352 с.
- 5 Эльсберг Я. Актуальные проблемы социалистического реализма / Я. Эльсберг. — М.: Сов. писатель, 1969.
- 6 Липин С.А. Идеиное единство и художественное многообразие советской прозы / С.А. Липин. — М.: Мысль, 1974. — 336 с.
- 7 Гегель Г.В.Ф. Эстетика: [В 2-х т.]. — Т. 2 / Г. В.Ф. Гегель. — М.: Наука, 1999. — 603 с.
- 8 Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау / Б. Майтанов. — Алматы: Санат, 1996. — 336 б.
- 9 Бөкеев О. Ұйқым келмейді / О.Бөкеев. — Алматы: Жалын, 1990. — 560 б.
- 10 Лапченко А.Ф. Человек и земля в русской социально-философской прозе 70-х годов / А.Ф. Лапченко. — Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1985. — 136 с.

Ж.Ж. Жарылғапов, Д.Ш. Омирбекова

Лирическая проза в казахской литературе

В статье проанализирован опыт теоретического исследования лирической прозы. Систематизированы научные взгляды о лирической прозе в теории мировой и национальной литературы. Рассмотрены различные аспекты исследования лирической прозы в казахском литературоведении. Авторы

обращаются к анализу соотношения эпических и лирических компонентов в прозе, связи лиризма и психологии, мировоззрения автора и персонажа. Определено место лирической прозы в художественной прозе современных казахских писателей. Конкретизированы методы и приемы использования лирической прозы в поэтической системе. Разработаны положения о связи лиризма с реализмом и романтизмом. Особое внимание уделено анализу функций внутреннего монолога и пейзажа в современной лирической прозе. Раскрыты идейно-эстетические черты, типологические аспекты казахской лирической прозы.

Ключевые слова: лирика, лиризм, лирическая проза, лирический герой, лирическое изложение, внутренний монолог, пейзаж, автобиографизм, романтизм, сюжет, образ.

Zh.Zh. Zharylgapov, D. SH. Omirbekova

The lyrical prose in the Kazakh literature

The article analyzes the experiments of theoretical research of lyrical prose. Scientific views on lyrical prose in the theory of world and national literature are systematized. Various aspects of the study of lyrical prose in Kazakh literary studies are considered. The authors turn to the analysis of the ratio of epic and lyrical components in prose, the relationship between lyricism and psychology, the relationship between the author's worldview and the character. The place of lyrical prose in the art of modern Kazakh writers is determined. The methods and techniques of using lyrical prose in the poetic system are specified. Provisions on the connection of lyricism with realism and romanticism have been developed. Special attention paid to the analysis of the functions of internal monologue and landscape in modern lyrical prose. Ideological and aesthetic features, typological aspects of Kazakh lyrical prose are revealed.

Keywords: Lyricism, lyricism, lyrical prose, lyrical hero, lyrical exposition, internal monologue, landscape, autobiography, romanticism, plot, image.

References

- 1 Zharylgapov, Zh. (2003). *XX gasyr sonyndagy qazaq prozasyndagy ideialyk-estetikalik maseleleri [Social and natural science problems of Kazakh prose of the XX century]*. Karaganda: KarMU baspasy [in Kazakh].
- 2 Ginzburg, L. (1974). *O lirike [About the lyrics]*. Leningrad: Sovetskii pisatel [in Russian].
- 3 Maitanov, B. (1982). *Qazaq prozasyndagy zamandas beinesi [The image of a contemporary in Kazakh prose]*. Almaty: Gylim [in Kazakh].
- 4 Abramovich, G.A. (1979). *Vvedenie v literaturovedenie [Introduction to literary studies]*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 5 Elsberg, Ya. (1969). *Aktualnye problemy sotsialisticheskoho realizma [Actual problems of socialist realism]*. Moscow: Soveetskii pisatel [in Russian].
- 6 Lipin, S.A. (1974). *Ideinoe edinstvo i khudozhestvennoe mnohoobrazie sovetskoi prozy [The unity of ideological and artistic diversity of the Soviet prose]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 7 Hehel, G.V.Ph. *Estetika [Aesthetics]*. (Vols. 1-2; Vol. 2). Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Maitanov, B. (1996). *Qazaq romany zhane psihologhiialyk taldau [Kazakh novel and psychological analysis]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 9 Bokeev, O. (1990). *Uikym kelmeidi [I'm not sleepy]*. Almaty: Zhalyn [In Kazakh].
- 10 Lapchenko, A.F. (1985). *Chelovek i zemlia v russkoi sotsialno-filosofskoi proze 70-kh hodov [Man and earth in Russian socio-philosophical prose of the 70s]*. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].